

MEGAKADÁSOK VIZSGÁLATA KÜLÖNFÉLE MONOLOGIKUS SZÖVEGEKBEN

Markó Alexandra

Bevezetés

Mindannyiunk számára köznapi tapasztalat és közhelynek számító tudományos tény is, hogy különböző beszédhelyzetekben, beszédpartnerekkel, témákról eltérő stílusban és szóhasználattal nyilatkozunk meg. Ez tudatos tervezés eredménye, hiszen a beszélőnek érdekében áll, hogy mondanivalóját megértsék, és beszéde alapján kedvező képet alakítsanak ki róla. Vannak/lehetnek azonban kevésbé tudatosan tervezett dimenziói is a beszédproduciónak, amelyek arról árulkodhatnak, hogy a beszélő hogyan viszonyul az adott helyzethez, témához, beszédfeladathoz, mennyire magabiztos, stb. Többek között a megakadások aránya, illetve típusai alapján következtethetünk ezekre a beszélői attitűdökre.

A pszicholingvisztikai kutatásokban a megakadásjelenségek vizsgálata a beszédtervezési folyamat rejtett lépéseinek feltárását célozza. A beszélő magabiztossága vs. bizonytalansága nagymértékben befolyásolhatja a tervezést és a végrehajtást, s ennek nyomai megjelennek a felszíni szerkezetben. A megakadásoknak funkcionális szempontból két nagy csoportját különítjük el Gósy 2002 alapján: a beszélő bizonytalanságából adódó jelenségeket és a téves kivitelezés jelenségeit. „A beszélő bizonytalanságából adódnak a (nem lélegzetvételt biztosító és nem retorikai célú) néma szünetek, a hezitálások, a nyújtások, az újratekérések, az ismétlések és a töltelékszavak. A téves kivitelezés jelenségei a nyelv szabályainak mondanak ellent (...) Ide tartoznak az elszólások, a nyelvbotlások, a »grammatikai« és lexikai hibák, téves szótalálások, a változtatások és »a nyelvem hegyén van« jelenség” (Gósy 2002, 193).

Bortfeld és munkatársai (2001) konverzációkban különböző változók mentén vizsgálták a megakadásjelenségek előfordulásának arányát. Az életkor, a nem, a partnerek viszonya (ismerősök vagy idegenek), a téma, a társalgásban betöltött szerep (pl. a feladatmegoldásban irányító vagy irányított) eltérő módon befolyásolja a tervezést, illetve idéz elő tervezési nehézségeket, és más-más típusú megakadásjelenségek arányát növeli meg a beszédprodukciónban. Magyar anyagon a feladatorientált dialógusokban és a monologikus spontán beszédben előforduló megakadások (az utóbbit Gósy 2003 adatai alapján) arányait vetette egybe Horváth (2004, jelen kötet), szintén azzal az eredménnyel, hogy sem a bizonytalanságra utaló megakadástípusok, sem a téves kivitelezés jelenségei nem azonos módon térnek el egymástól a különböző helyzetekben: tehát például míg a narratívákban sokkal több volt a hezitálás, a dialógusokban az ismétlések ará-

nya duplázódott meg. Szabó (2004, jelen kötet) a nyelvi játékban és a spontán társalgásban előforduló megakadásokat elemezte és hasonlította össze.

Hipotézisünk szerint a beszélő tervezési bizonytalanságának mértékét befolyásolja episztemikus bizonytalansága, a témában való jártassága – a kommunikációs feladat nehézsége – és a helyzethez való viszonyulása (például, hogy tudja-e, mit várnak el tőle, és meg tudja-e felelni ezeknek az elvárásoknak). Kísérletünkben arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a beszélő tudásállapota, a feladat nehézsége befolyásolja-e a beszédprodukciónban előforduló megakadások számát és eloszlását.

Anyag és módszer

Négy beszélővel készítettünk 3-3 felvételt azonos témákban. Adatközlőink mindannyian 21 éves egyetemi hallgatók, egy bölcsész (N1) és egy természettudományi tanulmányokat folytató (N2) nő, illetve egy közgazdasági (F1) és egy műszaki egyetemet végző (F2) férfi vett részt a kísérletben. Kiszámú adatközlővel dolgoztunk, ezért úgy választottuk ki őket, hogy jól reprezentáljanak egy-egy jellegzetes beszélői attitűdöt – N2 mint a bőbeszédű nő, F1 pedig mint a szűkszavú férfi képviseltek egy-egy szélsőséget, a másik két adatközlő jó beszédképességű, az átlagoshoz közelebb állónak tekinthetők.

A témákat-feladatokat úgy választottuk ki, hogy lehetőleg azonos tudásanyag álljon a különböző szakmai háttérrel rendelkező beszélők rendelkezésére, maguk a témák azonban térjenek el egymástól a tudottnak tételezett információ mennyisége és minősége tekintetében. Az első téma, amelyről beszélniük kellett, egy közösen átélt élményük volt: néhány hónappal korábban együtt vettek részt egy stúdiófelvételen. Annak érdekében, hogy az emlékezeti különbségek a lehető legkisebb mértékben befolyásolják a feladat nehézségét, írásban kaptak néhány szempontot, amely alapján beszélhettek (a szervezés, a beszéd témák, a beszélgetőtársak, a hely, az időtartam stb.).

Másodikként a nyár eseményeit kellett kronologikus sorrendben elmesélniük. Megjegyzendő, hogy fontos különbség az első két feladat között, hogy míg a kísérletvezető ellenőrizni tudta az elbeszélés tartalmát a stúdiófelvétellel kapcsolatban, addig a nyári élményekből azt, annyit és úgy mondhattak el, amennyit és ahogy jónak láttak. Ebből következően az első feladat sokkal inkább a vizsgáztatás „természetellenes” szituációját idézhette fel/elő, míg a második közlőhelyzet sokkal jobban hasonlított a valódi, hétköznapi kommunikációs szituációkra (azzal a különbséggel, hogy itt a hallgató nem reagálhatott hangosan, nem kérdezhetett vissza stb., de amennyire lehetett, nonverbális kommunikációjával kifejezte odafigyelését).

A harmadik feladat képsorozat leírása volt oly módon, hogy a beszélők az elmondandó információ birtokába nem előzetesen jutottak, hanem beszéd közben. A tíz képből álló történetet úgy kellett elmesélniük, hogy csak egyenként nézheték meg a képeket: amikor az elsőről elmondtak mindent, amit tudtak, akkor nézhettek meg a következőt, és így tovább. Így azonos időben azonos informá-

ciókhoz jutottak, s ezek alapján kellett a további beszédet tervezniük. Mivel a képek többféle értelmezésre adtak lehetőséget, folyamatosan felül kellett bírál-
niuk az addig elmondottakat, illetve többféle folytatásra kellett felkészülniük.
(Felhívtuk a figyelmüket, hogy a képek összefüggnek, tehát nem egyedi képek
leírása a feladat, hanem a minél részletesebb történetmesélés.)

Egyik feladatnál sem adtunk meg időhatárokat, az adatközlők addig beszéltek,
amíg ők maguk jónak látták. Összesen körülbelül egy órányi anyagot rögzítet-
tünk (59'21").

A felvételek hangszigetelt szobában készültek Sony MZ-R900 típusú mini-
disc hangfelvevővel. A hanganyagot lejegyeztük, majd Praat 4.2 szoftverrel
(www.praat.org) feldolgoztuk: bejelöltük és kimértük a néma és kitöltött szünet-
teket, valamint felcímkéztük a megakadásjelenségeket. A néma szünetek mérés-
ekor minden (bármilyen rövid), nem a beszédhangok képzésének részeként
megjelenő jelkimaradást tekintetbe vettünk, mert a produkciós folyamatokról
ezek is hordozhatnak információt, akkor is, ha a hallgató számára nem felismer-
hető a szünethely. Minden megakadást rögzítettünk, a bizonytalanságokat épp-
úgy, mint a téves kivitelezés jelenségeit. Az utóbbiak osztályozásában a „Nyelv-
botlás”-korpusz (2004, jelen kötet) típusait és elveit követtük. A következőkben
az időszerkezeti mérések eredményeit és a megakadások adatait mutatjuk be.

Eredmények

Az egyes feladatokban kapott beszédprodukciók elsődleges különbségét az
időtartamok eltérései mutatják. Az 1. táblázatból látható, hogy meglehetősen nagy-
gyok az egyéni különbségek, míg a nemek szerinti időtartambeli eloszlás megfe-
lel a közismert sztereotípiáknak. N1 és a két férfi adatközlő időtartamértékei ha-
sonló tendenciát mutatnak: náluk a legrövidebb a stúdiófelvétel leírása, a leg-
hosszabb pedig a nyári élmények felidézése, a képsorozat köztes helyet foglal el.
Ezzel szemben N2-nek a stúdiófelvételtől és a nyárról szóló élménybeszámolója
nagyjából illeszkedik a többiek adatsorába, de a képsorozat történetét elmesélő
szövege hosszabb, mint a férfiak beszédének összes időtartama. (Fontosnak tart-
juk megjegyezni, hogy a nyári élmények bemutatásának időtartama nem mutat
korrelációt a nyáron történt események számával.)

1. táblázat: Az egyes felvételek időtartamai

	„Stúdió”	„Nyár”	„Képsorozat”	Összesen
N1	2'06"	8'07"	6'30"	16'43"
N2	2'08"	6'29"	12'28"	21'05"
F1	1'37"	5'33"	3'52"	11'02"
F2	2'00"	4'39"	3'52"	10'31"

Önmagában a beszédprodukció időtartama természetesen keveset mond a be-
szédtervezés nehézségéről, informatívabb lehet a szöveg és a szünetek aránya az

egyres témák esetén. A megakadásjelenségek vizsgálatakor a kutatók gyakran figyelmen kívül hagyják a néma szüneteket, mivel funkciójuk nehezen azonosítható. Elkülönítésük különösen problematikus a párbeszédesszövegekben, ahol két vagy több beszélő szünetjelenségei vetülnek egymásra, s ha nem is igen fordul elő egyszerre beszélés (ami lehetlenné tenné a köztes szünetek időtartamának megállapítását), nem dönthető el, hogy az adott szünet célja a levegővétel, a tagolás, retorikai indíttatású, vagy a beszélőváltás lehetőségét ajánlja fel vele a beszélő. Gósy Mária monologikus szövegeket vizsgáló 2003-as tanulmányában csak a 100 ms-nál hosszabb szüneteket vette figyelembe.

Az alábbi adatokban nem különítettük el a szüneteket időtartamuk szerint, és nem választottuk külön a néma és kitöltött szüneteket sem (mivel ez befolyásolhatta volna a szöveg és a szünetek arányát), adataink a teljes szünetállományra vonatkoznak.

A szünetarányok (2. táblázat) alapján releváns eltéréseket nem látunk a különböző témájú szövegek között, de bizonyos egyéni jellegzetességek jól kirajzolódnak. A képsorozat esetében azért tartottuk szükségesnek különválasztani a képek között tartott szüneteket az egyes képekről szóló szövegekben tartottaktól, mert a képek között egyes esetekben kirívóan hosszú szüneteket is tartottak a beszélők (az átlagos időtartam 3–5 másodperc beszélőnként, de 8 másodperces szünet is többször előfordult), hiszen többnyire előbb tanulmányozták a következő képet (illetve megpróbálták kapcsolni az addig elhangzottakhoz), s csak azután mondtak róla bármit. Az utolsó kép meglepő fordulatot hozott, ezért N2 és F1 a képek közötti fordulónál két szünetet is tartott. N2 (a kép váltása miatt tartott 5 másodperces szünet után) egy *au*-val vette tudomásul a feladatot, majd az újabb megszólalása előtt ismét eltelt 4394 ms; F2 viszont a „lapozás” közben tartott 3 másodperces szünetet követően így szólt: *és az utolsó kép*, majd újabb 3171 ms után így reagált a látványra: *ó, valami nagyon váratlan dolog történt*.

2. táblázat: A szünetek a felvételek időtartamának százalékos arányában

	„Stúdió”	„Nyár”	„Képsorozat”	
			A képek közötti szünetekkel együtt	A képek közötti szünetek nélkül
N1	33%	27%	33%	28%
N2	38%	32%	42%	37%
F1	44%	50%	61%	52%
F2	28%	26%	37%	28%

Az egyes számú férfi beszélő nagymértékben eltér a többiektől, hiszen még a természeteshez legközelebb álló kommunikációs feladatban is 50% a szünetei-nek aránya, szemben a szakirodalomban olvasható 20–30%-os átlagadattal (Gósy 2003). Ebből kifolyólag gyakran az volt a kísérletvezető benyomása,

hogy bár még nem ért a nyári élményeinek a végére, befejezte a szöveget, nem beszél tovább. Ő maga mindezt a stúdiófelvételtől szóló szövegében így fogalmazta meg: *hát aziatn rólam tudni kell, hogy nem vagyok egy ilyen túl bőbeszédű ember* (érdemes megfigyelni a töltelékszók mennyiségét ebben a közlésben).

Mint említettük, a fenti adatokban nem választottuk külön a kitöltött szüneteket a néma szünetektől, hiszen a szünet – definíciója szerint – olyan „beszédki-maradás, amely néma vagy jellel kitöltött, de független a beszédhangok képzésétől” (Gósy 2004, 207), s a korpuszban kevés kivételtől eltekintve néma szünetekkel együtt fordul elő: előtte és/vagy utána néma szünet tapasztalható. A pszicholingvisztikai megközelítés azonban megkívánja, hogy önállóan is elemezzük a kitöltött szüneteket, mivel „a néma szünettel szemben a hezitálás mindig annak jelzése, hogy valami diszharmonia állt elő a beszéd folyamatban” (Gósy 2003, 268). Ezért előfordulásainak száma jobb mutatója lehet a tervezési nehézségeknek, mint a szünetadatok.

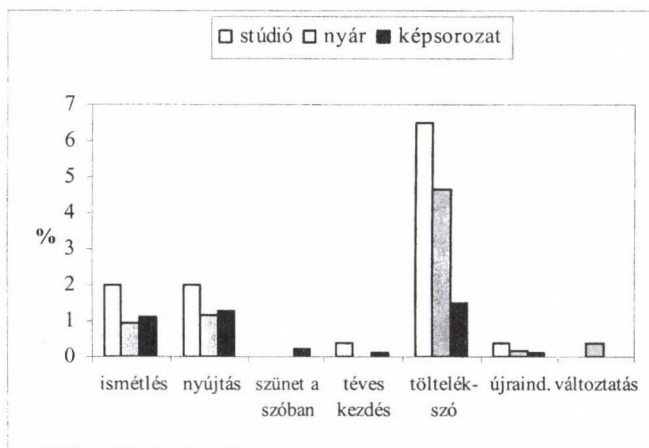
A 3. táblázatból kiolvasható, hogy az egyes felvételeken hányszor fordult elő hezitálás, valamint hogy az összes szünet hány százaléka volt (részben vagy egészben) kitöltött. A hezitálás megjelenése ugyancsak nagy egyéni eltéréseket mutat. Mind számukat, mind arányukat tekintve N1 produkcióiban jelenik meg a leggyakrabban ez a megakadástípus, ez azt mutatja, hogy az ő beszédére (kísérleti helyzetben legalábbis) általában is jellemzőbb a kitöltött szünetek használata, mint a másik három adatközlőre. Az, hogy a stúdiófelvétel felidézésében szinte megkétszereződött ez az arány, összhangban áll azzal az utólagos személyes közlésével, hogy ez jelentette számára a legnehezebb feladatot. A szövegtartalom is jól mutatja egyébiránt a tervezési nehézséget: *nem is tudom, mit mondjak még*; holott nem volt előírt beszédidő. N2 produkciói nem térnek el ebben a tekintetben egymástól, a beszédtervezés nehézségi különbségei nála nem tükröződnek a hezitálások megjelenési arányában, számában. A férfi adatközlők sokkal kevesebbet hezitáltak, mint a nők, de egymástól eltérő módon és más-más akusztikai következménnyel. F1 a jellegzetes svászerű hangjelenség mellett gyakran köhéccsel, köszörüli a torkát (a zárójelbe tett értékek a svá és a köhéccselés együttes számát és arányát mutatják), ami véleményünk szerint időnyerésre szolgál, mert az adatközlő a felvételek készültkor nem volt beteg. Elképzelhető volna, hogy hibás beszédképzési folyamatok idézik ezt elő, és a folyamatos beszédhez nem szokott képzőszervek reakciója a jelenség, hiszen az idő előre haladtával növekszik a gyakorisága. Az adatok azonban azt mutatják, hogy a hezitálások számával együtt gyarapodik, tehát joggal feltételezhető, hogy hasonló funkciót tölt be. Ezt támasztja alá az is, hogy az adatközlő a saját utólagos értékelésében a képsorozatról beszélést tartotta a legnehezebb feladatnak. F2 eredményei szerint – N1-hez hasonlóan – számára is az első feladat okozta a legtöbb nehézséget, amit az is mutat, hogy így zárta le a produkciót: *Nem tudom, esetleg kíváncsi vagy még valami másra?* – ezzel oldva fel a mondanivaló hiányát. Ugyanakkor ő volt az egyetlen, aki szerint nem volt különbség a feladatok nehézsége között.

3. táblázat: A hezitálások a szövegekben

		N1	N2	F1	F2
A hezitálások száma	„Stúdió”	28	9	2 (3)	8
	„Nyár”	59	25	5 (14)	8
	Képsorozat	52	47	8 (25)	7
A hezitálások az összes szünet százalékában	„Stúdió”	50,9%	15,8%	4,3% (6,5%)	15,0%
	„Nyár”	26,8%	14,4%	3,4% (9,6%)	5,2%
	Képsorozat	27,4%	13,4%	8,8% (27,5%)	6,9%

A további megakadások elemzésének eredményeit először adatközlőként, majd szövegtípusonként mutatjuk be, az egyes szövegek, illetve szövegtípusok szószámára vetítve.

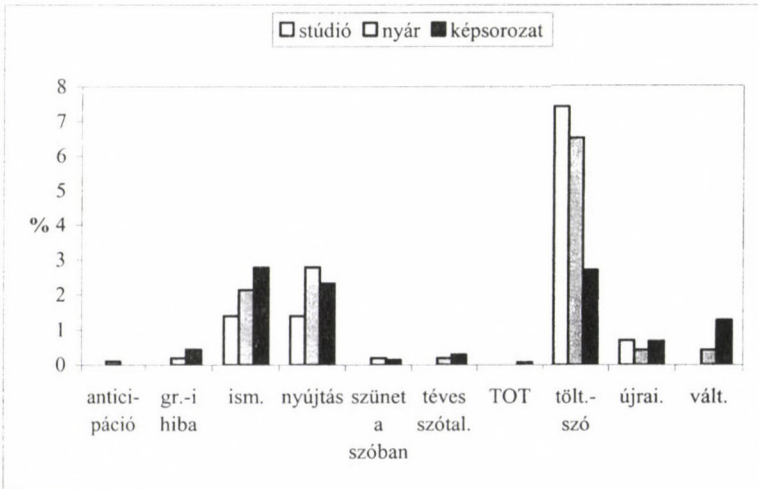
Az N1-gyel jelölt beszélő megakadásainak arányait látjuk az 1. ábrán. Mindhárom szövegében előfordult ismétlés, nyújtás, töltelék- és újraindítás, vagyis bizonytalanságot jelző típusok mindegyike, amelyek sokkal nagyobb (2–4-szeres) arányban fordulnak elő az első feladat anyagában, mint a másik kettőben. Ez valószínűleg összefüggésben áll a hezitálási adatokkal, és ugyanaz a tény magyarázza: az adatközlő ennek a beszédfeladatnak a végrehajtását érezte a legnehezebbnek, mivel mondanivalójának mennyiségét nem tartotta megfelelőnek.

1. ábra

N1 megakadásai az egyes szövegek szószámának százalékában

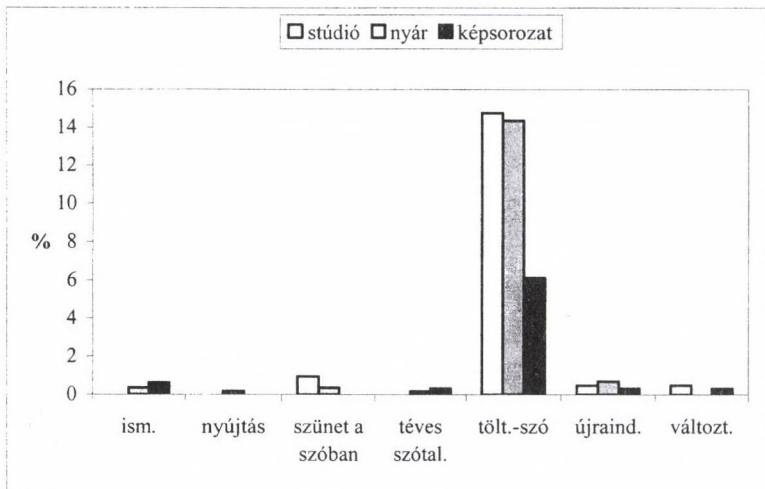
N2 szövegeiben ugyancsak a bizonytalanság által motivált megakadások fordulnak elő egyöntetűen, s az arányszámok is hasonló nagyságrendűek (2. ábra). Nála több más hibatípus is képviselteti magát, mint N1-nél, s ezek leggyakrabban a képsorozatnál fordulnak elő – ennek esetleg oka lehet a beszéd mennyisége, illetve a szoros értelemben vett történetmeséléstől való tematikus eltávolodás is, valamint N2 (F1-hez hasonlóan) arról számolt be, hogy számára a képsorozatos feladat jelentette a legnagyobb nehézséget. Ugyanakkor ellentmondásosnak találjuk, hogy nemcsak a saját többi szövegénél, de bármely a kísérlet során rögzített szövegnél hosszabb N2 képleírása. Ez véleményünk szerint kétféleképpen magyarázható: vagy azzal, hogy a bőbeszédűség stratégiájával kompenzálta a nehezítettség tényét (és ezért nagyon részletező és személyes véleményekkel dúsitott a története); vagy pedig azzal, hogy saját maga számára nehezítette meg a feladatot azon elvárás által, hogy rendkívül részletesen mondja el a történetet. A bizonytalanságból fakadó megakadásoknak a különböző szövegekben mért előfordulásai azonban korántsem mutatják azt a szabályos mintázatot, mint N1 esetében. Bár a töltelékszavak ennél az adatközlőnél is kétszer-háromszor ritkábbak a képsorozat elmesélésében, mint a másik két feladatban, az ismétlés és a nyújtás esetében már ettől és egymástól is eltérően változnak meg az arányok. Láttuk, hogy N2-nél a hezitációs mutatók is stabilaknak mutatkoztak (szemben a többi adatközlővel), emellett a szövegeknek összesített időtartama is jóval meghaladta a többi beszélőt. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a rendszerszerű eltérések hiányát az adatközlő kiváló beszédkészsége és rendkívüli beszédmotiváltsága magyarázza.

2. ábra

N2 megakadásai az egyes szövegek szószámának százalékában

Az F1 által produkált megakadások közül mindössze a töltelékszók használata és az újraindítások szerepeltek mindhárom szövegben. Az ő beszédére a nyújtás nem jellemző, és ismétlésre is alig találtunk példát a felvételeken, a töltelékszó kategóriája azonban beszédes. A 3. ábrán látható, hogy közel azonos arányú a töltelékszó-használat az első két szövegben, míg a képsorozatról beszéléskor kevesebb mint felére esik vissza. Ezzel szemben a hezitálási adatoknál azt láttuk, hogy a képsorozatnál nő meg ezeknek a száma, és a beszélő saját értékelésével megerősítve megállapítottuk, hogy a képsorozat volt a tervezési szempontból a legnehezebb („mivel nem tudta, mi fog következni”). Úgy tűnik tehát, hogy ugyanazon tendencia az adatokban – a töltelékszavak számának csökkenése – teljesen ellentétes beszélői attitűdöket is tükrözhet: míg N1-nél a nehezebb feladatban megnőtt a töltelékszavak előfordulási aránya, addig F1-nél lecsökkent. Ha a természeteshez (a 2. feladathoz) hasonlítjuk az adatokat, minden adatközlőnél azt találjuk, hogy a képről beszélés nagymértékben lecsökkenti a töltelékszavak számát, aminek logikus magyarázata, hogy egy kívülről megszabott keretben kell tartani a kommunikációt. F1 számára a feladat nehézségét tehát az jelentette, hogy korlátoztuk a tervezés természetes folyamatait (amelyek nála 14% fölötti töltelékszó-előfordulást produkálnak), és ez felére csökkentette a megakadástípus arányát. Érdekes emellett rámutatnunk, hogy a „természetes” töltelék-szóarány a többi adatközlőnél 4 és 7% között van, tehát fele-harmada F1-ének.

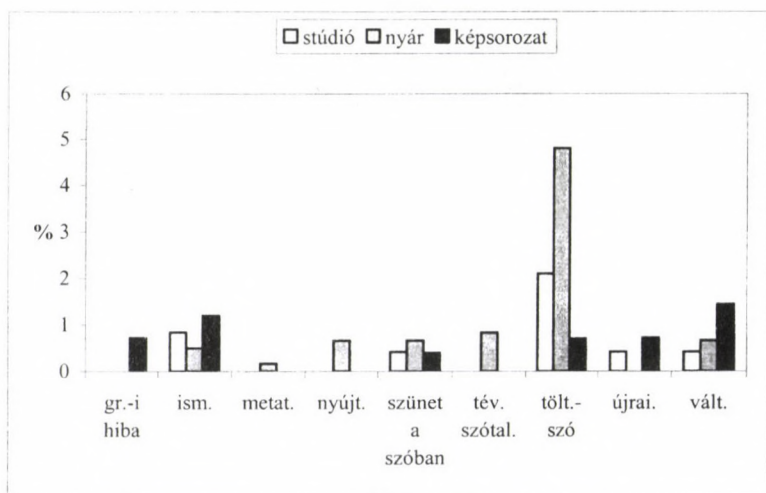
3. ábra

F1 megakadásai az egyes szövegek szószámának százalékában

Vagyis az F1 beszédére jellemző kommunikációs stratégia (hogy nem „túl beszédes”, ezért ő így „tölti ki” a beszédet a lehető legjobban, és nyer időt) a fel-

adat jellegéből adódóan nem léphetett működésbe, és ez okozta számára a feladat nehézségét. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg (csak jóval kisebb százalékos arányban) az újraindításoknál is: a természeteshez képest az újraindítási arány felére csökkent a képsorozatos feladatban.

F2 adataiból (4. ábra) az derül ki, hogy az ismétlés és a töltelékszó mellett két új kategória jelent meg mindhárom szövegben: a szünet a szóban és a változtatás. Ennek az is lehet az oka, hogy a téves kivitelezések közül ezek állnak legközelebb a bizonytalanság megakadáscsoportjához (hiszen az egyiknél szünet jelenik meg, a másik pedig részben a mondanivaló bizonytalanságából is adódhat), ugyanakkor az sem zárható ki, hogy az adatközlő spontán beszédére általában jellemzőbbek ezek a megakadások. Az ismétlések alakulását tekintve a természetestől mind az első, mind a harmadik feladatban nagyok az eltérések, több mint másfélszeresére, illetve több mint kétszeresére nőtt az arányuk. A szünet a szóban nem mutat ekkora eltéréseket, és ott a természetestől eltérést a csökkenés tendenciája jellemzi. A töltelékszók „normál” előfordulási aránya 4,8%, ez a stúdiófelvétel elmesélésében körülbelül a felére, a képsorozat esetében viszont a hetedére csökkent. A többi adatközlőnél vagy nem láttunk számottevő eltérést a „nyári élmények” és a „stúdiófelvétel” töltelékszóaránya között (N2 és F1), vagy növekedést láttunk az utóbbi javára (N1). Elképzelhető, hogy F2-nél a csökkenő tendenciát a célzott beszédfeladat idézi elő, vagyis hogy igyekszik minél inkább a témára koncentrálni (ez a tartalomban is megfigyelhető, ő kalandozik el a legkevésbé, és a képsorozatnál is nagyon lényeglátóan fogalmaz).

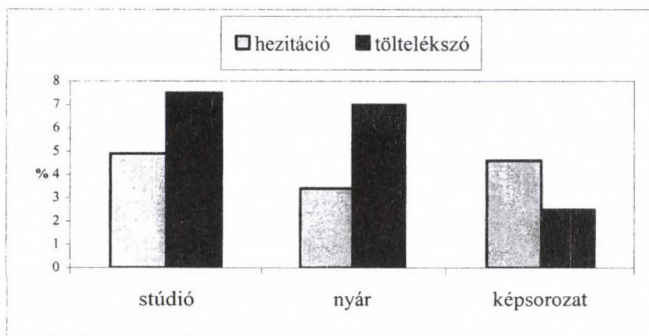
4. ábra

F2 megakadásai az egyes szövegek szószámának százalékában

A változtatás aránya (akárcsak az ismétlésé) kétszeresre nő F2 képsorozatos feladatában, és például csak itt jelenik meg grammatikai hiba. A hezitálások és a többi megakadásjelenség alapján mind a stúdiófelvételtől, mind a képsorozatról beszélnél eltér a természetes kommunikációtól, s mivel a beszélő úgy értékelte, hogy egyik feladat sem volt számára nehezebb a másiknál, ezek az eltérések valószínűleg nem a kognitív nehezítettség mutatói, pusztán a beszédtervezési folyamatok „mederben tartásáról”, korlátozottságáról tanúskodnak.

A megakadástípusok eloszlása beszélő személyenként és szövegfajtanként is eltérő. A szövegtípusok különbségeit a beszélők összességét tekintve az 5–7. ábra foglalja össze – elkülönítettük a nagyságrend szerint különböző értékeket, hogy jól látszódnak a tendenciák a kisebb elemszámú kategóriáknál is. Itt is az összes szószám százalékában adtuk meg az adatokat, és az első négy ábrán látható megakadások mellé felvettük a hezitálást is, a szüneteket azonban multifunkcionális voltak miatt – a szakirodalommal megegyezően – nem.

A hezitálásarányok változásának egyéni különbségei ellenére egyértelműen kirajzolódik az a tendencia, hogy a természetestől eltérő beszédhelyzetekben körülbelül 50%-kal gyakrabban hezitáltak az adatközlők. A töltelékszavak megoszlása az első két feladatnál nem mutat jelentős különbséget, a képsorozat leírásánál azonban harmadára esik vissza ez az érték, amit azzal magyaráztunk, hogy a képek erős tematikus és tervezési korlátozást jelentettek.

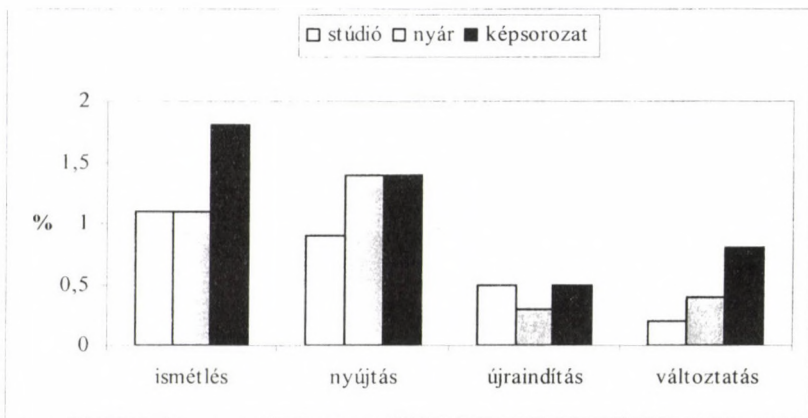

5. ábra

A hezitálások és töltelékszók arányának alakulása szövegtípusonként

Az ismétlések aránya az első két feladatban azonos volt, de másfélszeresére nőtt a számarányuk a képsorozatnál. Ezt indokolhatja az amiatt fellépő tervezési bizonytalanság, hogy kevés információ alapján kívántak minél többet elmondani az adatközlők. A nyújtásoknál ezzel szemben azt láthatjuk, hogy a természetes beszédhelyzet és a képsorozat egyaránt közel másfélszer annyit eredményezett, mint a stúdiófelvételtől szóló elbeszélés. Az újraindítások a hezitálásokhoz hasonló eloszlást mutatnak: nagyjából 50%-os növekedést az első és az utolsó fel-

adatban a nyári élményekről szóló beszámolóhoz képest. A változtatásokra a természetes narratívában mért érték felét kaptuk a stúdiófelvételtől szóló szövegben, és kétszeresét a képsorozat-feladatban. Ennek több oka is lehet. Míg az első feladatban vizsgaszituációban érezhették magukat a beszélők, ahol tudniuk kell beszélni a megadott témáról, igyekeztek megfelelni az ilyen jellegű elvárásoknak; ezzel szemben a képsorozatnál a kísérletvezető sem várhatta el – a feladat lényegéből adódóan –, hogy birtokában legyenek az elmondandó információ egészének, így a tervezés zsákutcai inkább felszínre kerülhettek, mint az első feladatban. A másik elképzelhető magyarázat az, hogy az idő elteltével az adatközlők számára egyre otthonosabbá vált a kísérleti szituáció, felszabadultabbak lettek, így a tervezési folyamatokat is kevésbé előrelátóan kontrollálták.

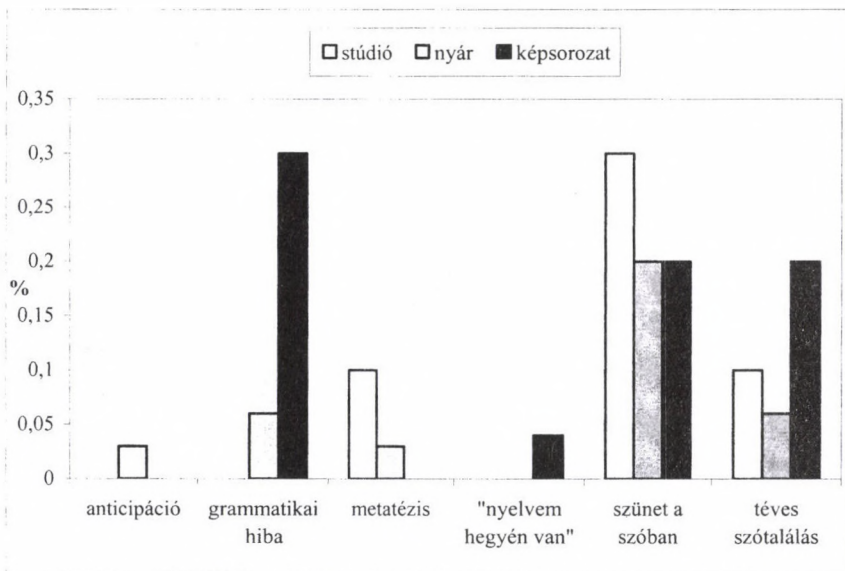

6. ábra

Az ismétlés, a nyújtás, az újraindítás és a változtatás arányának alakulása szövegtípusonként

A téves kivitelezés további jelenségeire kapott adatok értelmezésében óvatosan kell eljárunk, mert a kis adatszám ezekben az esetekben nemegyszer abból is ered, hogy nem minden adatközlőnél találtunk rá példát. A szóban tartott szünet és a téves szótalálás előfordult mindhárom szövegtípusban, illetve mind a négy adatközlőnél, de nem mindegyikük összes szövegében. Az előbbiből másfélszer annyit találtunk a stúdiószövegben, mint a másik kettőben, ezt indokolhatják a már elmondottak: a vizsgahelyzet (és a kísérleti szituáció idegen volta) nagyobb odafigyelést váltott ki a beszélőkből, így esetleg jobban megdöntötték, miképpen fejezik be az adott lexémát. A téves szótalálás gyakoribb előfordulása az első és utolsó feladatban a célzott, kevésbé természetes beszédtervezésből fakadhat. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az adatok kevés kivételtől eltekintve a téves szókezdés alkategóriájába tartoznak, vagyis a hibásan előhívott szó nem

hangzott el teljes egészében. Grammatikai összehangolatlanúság (a „Nyelvbontás”-korpuszban *morfológiai, szintaktikai hiba* megnevezéssel található meg) csak két adatközlőnél fordult elő, a képsorozatnál mégis kiugró az értéke. Érdekes, hogy F2 beszélő csak ebben a feladatban ejtett ilyen hibát, de olyan gyakran, hogy ezzel meghaladta N2 összes (a második és harmadik feladatban) mért értékeinek összegét is, így találhattunk közel hatszor annyit a képsorozatban, mint a nyárról szóló szövegtípusban. A többi hibatípus csak egyszer-egyszer jelent meg a korpuszban.

7. ábra

A ritkább előfordulású megakadások arányának alakulása szövegtípusonként

Következtetések

Kísérletünkben a beszélőnek a beszéd(é)hez való szubjektív viszonyulását próbáltuk meg objektív adatokkal összekapcsolni, azt vizsgáltuk, hogy hogyan befolyásolja a feladat nehézsége a beszéd időparamétereit, illetve a megakadásjelenségek megjelenését. Azt láttuk, hogy a tervezés nehezítettségének a következményei jól felismerhetők a felszíni szerkezeten, az azonban, hogy a beszélő számára milyen jellegű beszéd feladat mutatkozik nehéznek, egyénfüggő, mint ahogy az is, hogy milyen stratégiákat dolgoz ki a beszélő ezek áthidalására vagy kiküszöbölésére, illetve hogy a tervezési problémák mely beszédjellegzetességekre hatnak (inkább).

N1 számára a stúdiófelvételtől szóló beszámoló megalkotása bizonyult a legnehezebb feladatnak, mivel úgy érezte, nincs „elegendő” mondanivalója. Ez kismértékben a szünetek arányában is megmutatkozik, igazán árulkodó azonban a hezitálások megkétszereződése (bár a hezitálás általában is eléggé jellemző a beszédére) és a bizonytalanságot tükröző megakadástípusok arányainak megnövekedése (néhányiké a kétszeresére).

F1 számára már általában maga a beszélés is feladatot jelent, ez látszik a beszédsszüneteknek az átlagtól való nagymérvű eltéréseiben, a képsorozatról beszélést azonban igazán nehéznek érezte. A hezitálások aránya is itt emelkedett meg a kétszeresére, illetve a közhintésekkel együtt a háromszorosára. Az ő beszédét egyébként a közhintések növekvő számán kívül egy másik sajátosság is végigkísérte: egyfajta zavart nevetgélés, ami talán részben a kísérleti helyzetnek, részben pedig a beszéléshez fűződő viszonyának tudható be.

N2 és F2 adataiban nem találtunk olyan jellegzetes különbségeket, amelyek az első és a harmadik beszédfeladat különösebb nehézségére utalnának, a természetstől való eltérés az adatokban inkább a célzott feladat-végrehajtásból következhet. A kettejük közötti különbség leginkább a beszédmennyiségben érhető tetten, valamint abban, hogy mindegyikük beszédét bizonyos megakadástípusok túlsúlyla jellemzi: N2-ét a nyújtások, F2-ét a változtatások és a szó belsejében tartott szünetek. F1-en kívül minden beszélő gyakran él ismétléssel, de az ismétlés és a nyújtás legszámottevőbben a női beszélőket jellemezte ebben a kísérletben.

Mind a beszélő személyek, mind pedig a szövegtípusok adatainak összevetése alátámasztotta azt a bevezetőben idézett szakirodalmi megállapítást, hogy a kommunikációs feladat jellege, szituációs paraméterei nem minden megakadás-kategória megjelenési arányára hatnak azonos módon. A nehézségi fok módosulása különböző eloszlási mintázatokat adott ki az ismétlés és a nyújtás esetében, de egyezően befolyásolta a hezitálások és az újraindítások alakulását. Valószínűnek tartjuk, hogy az eltérések mögött az egyes kategóriák mélyszerkezeti okának különbözősége húzódik meg. A töltelékszók például jóval kisebb arányban jelentek meg a képsorozat-feladatban, aminek sokkal inkább a feladat jellege (vagyis a tematikus és részben szerkezeti korlátozottság), nem annyira a nehézségi fok lehet az oka. A neheztetés érzése N1 beszélőnél motiválóan hatott a töltelékszó-használatra az első feladatban, F2 pedig, aki nem érzett nehézségi különbséget a feladatok között, jóval kevesebb töltelékszót használt az első feladatban, amelyben ugyanakkor háromszor annyit hezitált, mint a természetes helyzetben (ami viszont arra enged következtetni, hogy mégsem voltak ezek a feladatok egyformán könnyűek a számára). Mindebből az is következik, hogy a kommunikációs feladatok összetettsége és a beszédtervezési folyamatok működésének rejtett és bonyolult volta miatt a kísérleti helyzetek rendkívül nehezen paraméterezhetők olyan folytonos változók mentén, mint amilyen a feladat nehézsége.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a hallgató (különösen, ha nem ismeri jól a beszélőt, és annak kommunikációs jellegzetességeit), nem feltétlenül veszi észre, hogy a beszélő tervezési problémákkal küszködik, mert a megakadások

természetes velejárói a spontán beszédnek, és bizonyos tekintetben segít(het)ik is a megértést (vö. Gósy 2003). Azaz amíg a szünetezés, a hezitálás, a töltelék-szavak használata stb. nem éri el a zavaró mértéket, tehát a beszélő képes úgy megválasztani az alkalmazott stratégiát, hogy a tervezési nehézséget a felszíni szerkezetben sikeresen kompenzálja, akkor a hallgató szinte észre sem veszi azt. A beszélő megítélésében ugyanakkor fontos szerephez jutnak az érthetőség egyéb kritériumai: a beszédtempó, az artikuláció pontossága, a tagolás, a hangsúlyozás és a többi szupraszegmentális tényező megfelelő alkalmazása. Ha az érthetőség ezek (valamelyikének) inadekvát volta miatt csorbul, a közel problémamentes beszédtervezés ellenére sem biztos, hogy jó benyomás alakul ki a hallgatóban a beszédprodukcióról (vagy akár a beszélőről).

Irodalom

- Bortfeld, Heather–Leon, Silvia D.–Bloom, Jonathan E.–Schober, Michael F.–Brennan, Susan E. (2001): Disfluency rates in conversation: effects of age, relationship, topic, role, and gender. *Language and Speech* 44/2. 123–147.
- Gósy Mária (2002): A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126. 192–204.
- Gósy Mária (2003): A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127. 257–277.
- Gósy Mária (2004): *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris. Budapest.
- Horváth Viktória (2004): Megakadásjelenségek a párbeszédekben. *Beszédkutatás* 2004. 187–199.
- „Nyelvbottlás”-korpusz (2004): *Beszédkutatás* 2004. 19–186.
- Szabó Eszter (2004): Megakadásjelenségek nyelvi játék közben. *Beszédkutatás* 2004. 200–208.

A tanulmány az OTKA T046455 számú pályázata keretében jött létre.